

Денис Тоїчкін

ДОСЛІДЖЕННЯ ЦЕНТРІВ ВИРОБНИЦТВА ХОЛОДНОЇ СІЧНОЇ ЗБРОЇ В УКРАЇНІ XVII СТ.

Для визначення розташування центрів виготовлення холодної зброї на теренах України XVII ст. необхідно, перш за все, окреслити територіальні межі дослідження та проаналізувати в них наявні стан та рівень розвитку тих галузей промислового та ремісничого виробництва, які пов'язані із зброярством.

Враховуючи те, що у статті не буде розглядатися виробництво холодної зброї в межах кордонів сучасної України, доцільно звернутись до адміністративно-територіального устрою України в складі Речі Посполитої, що зберігався до середини XVII ст. Йдеться про такі його одиниці, як воєводства.

Отже, будемо досліджувати центри зброярства на теренах Київського, Волинського, Руського, Подільського, Брацлавського воєводств. Додамо до них ще Чернігово-Сіверщину та Запоріжжя. Слобожанщина на той час входила до складу Російської держави. І хоча відсоток українського населення був там надзвичайно високим¹, ми не включаємо її в дослідження, оскільки ця територія характеризувалась особливими умовами соціально-економічного розвитку. Не піддані дослідженню також регіони Закарпатської України та Буковини через їх незначний (відносно основної території України) розмір. Більш суттєвим видається і те, що розгляд специфіки соціально-економічного розвитку цих територій змусив би звернутися до розгляду відповідних умов у пов'язаних з ними країнах (Угорщина, Молдавія), що виходять за межі даної теми.

Особою, що в середньовіччя займалась виробництвом залізних виробів, був ремісник — *коваль*. Ковалі фактично виконували всі види робіт, так чи інакше пов'язаних з обробкою чорних та кольорових металів. Поряд із сільськогосподарським знаряддям, ковалі виробляли та ремонтували всілякі металеві предмети, необхідні для сільського та міського господарства, а також речі повсякденного побутового вжитку². П.І.Лященко у своїй праці вказує, що, як сама залізорудна промисловість, так і обробка заліза потребували вже такої спеціалізації, яка свідчила про виділення особливих ремісничих професій та представницького класу ремісників. Високої організації та майстерності вимагало виробництво зброї³. Таким чином, серед продукції ковалів зброя посідає особливе місце.

Як бачимо, поняття "*ковальство*" надзвичайно широке. Воно охоплює величезну кількість ремісників зовсім різних за своєю, більш конкретною спеціалізацією. І хоча метал, як технічний матеріал, був не такий поширений, як, наприклад, дерево чи камінь (оскільки вимагав недешевого і складноорганізованого процесу виробництва), спеціалізація серед ковалів була навіть вищою. Дослідниця О.С.Компан вважає, що збільшення кількості спеціальностей пов'язана зі складністю процесу виробництва металевих речей за умов ручної техніки⁴. Практично коваль, що виготовляв якийсь певний складний виріб, був, спеціалістом саме з виготовлення подібних речей. Про це свідчать хоча б назви спеціальностей майстрів, які були членами ковальських цехів. Наприклад, в м. Самборі (Руське воєводство), що зовсім не був знаменитий своїми ковальськими виробами і взагалі спеціалізувався на ткацтві, серед ремісничих професій згадуються ножарі, решітники тощо, які входили в спільний ковальський цех⁵. Навіть назви цілих спеціалізованих цехів у великих центрах свідчать про сферу спеціалізації майстрів. Так, у Львові в другій половині XVII ст., крім власне ковальського цеху, існували цехи мечників, лучників, слюсарів, котлярів, бляхарів, годинників, голкарів, людвісарів⁶. Причому, в межах цих цехів працювали ремісники приблизно 25-ти спеціальностей, що значно перевищує кількість розподілу за фахом в будь-якій іншій галузі⁷.

Отже, більш глибокий розгляд терміну “коваль”, дає можливість зрозуміти, чому ремісників цієї професії було багато по всій території України. Про це свідчать й історичні джерела. Так, аналізуючи статистику Переписних книг 1666 р., доходимо висновку, що в списках ремісничих професій міст і містечок, ковальство незмінно посідає одне з чільних місць. Так, у 1666 р. м. Батурин (Чернігово-Сіверщина) мав 365 міщанських дворів (679 чоловік)⁸, з них ремісничих — 58; за фаховим розподілом серед ремісників було 12 ковалів (10 власне ковалів, один слюсар, один котляр), 10 шевців, 9 кушнірів, тощо⁹.

Одним з джерел про кількісне представництво та спеціалізацію ковалів XVII ст. є Переписні книги, що описують кількість та зайняття населення різних населених пунктів, а також різноманітні реєстри, люстрації маєтностей та описи володінь і майна¹⁰. Останні стосуються, перш за все, *кузень*.

Професія коваля нерозривно пов'язана із кузнею. Згідно Кембріджського Міжнародного словника англійської мови, кузнею (smithy) називається “місце, де виробляються речі з металу, зокрема заліза і сталі, шляхом його нагрівання та подальшої обробки молотом”¹¹. Отже, кузня — це основне робоче місце коваля.

Дослідження статистичних даних про кількість та розташування кузень, дає можливість зробити висновок про розмах та стан розвитку ковальської справи у визначеному регіоні, а також встановити головні місця концентрації цього виробництва. Саме описи кузень (наприклад, дані про наявність специфічного інвентаря, розмір будівлі, кількість працівників тощо), підводять дослідників до висновку про конкретну ковальську спеціальність, розміри ковальського виробництва, асортимент виробів. Інформацією, що уточнює ці дані, є можлива належність кузні до іншого підприємства (наприклад, *рудницька кузня*). Вказівка на соціальний статус її власника, чи власника підприємства, до якого вона належить, — наприклад, кузня майстра ковальського цеху у Києві (в будинках ремісників звичайно знаходились й їхні майстерні¹²), та дані про особу головного замовника виробів (наприклад, Генеральна

Військова Канцелярія), дозволяють розширити інформаційне коло.

Інвентар коваля є тією спільною прикметою, що споріднює, об'єднує такі різні, з першого погляду, ремісничі спеціальності, як, скажімо, голкар і зброяр.

Взагалі, *ковалем* (blacksmith, smith) є будь-який "...ремісник, який виробляє предмети з заліза шляхом гарячого та холодного кування на ковадлі"¹³. В значній мірі це визначення натякає на спільний, загальний для всіх ковалів інструмент. З іншого боку, певні відмінності в складі обладнання конкретного спеціаліста дають можливість точніше визначити вузьку спеціалізацію коваля.

Ще більше інформації дає аналіз сировини, проміжних продуктів виробництва, заготовок та всіляких допоміжних матеріалів, які в більшій чи меншій кількості завжди присутні в кузні.

Проілюструємо все вищесказане на прикладах.

У списку інвентаря львівського мечника Петра Каліського (1637 р.) перелічено такі інструменти: "3 лещат, 1 ножиці, 1 ковадло, 2 ножі вісні, 2 рашпилі, пилка, 15 малих і великих пилок, сталька до гострення, топорець, 3 скоблики, залізна ступочка, камінь до жаріння, пара молотів, ванна до побілу, штучка свинцю, тигель для клею". Вказані також латунний валок для пресування шкір, та позичені йому цехом міх і велике ковадло з молотами. Крім знарядь праці, у нього виявлено руків'я до шабель горлицького, або підгірського і краківського виробництва та шаблі і їх частини¹⁴.

В описі рудні Ропчик, що знаходилась на території Стародубського полку (1749 р.), вказані: 2 молоти, 1 кліщі великі (лупні), 1 кліщі тройцарки, 5 кліщів звичайні, 1 стахель, 5 струтизнів, 1 лопата, 2 граца залізних, 1 шлютарка, 1 формизель, 2 матички, 1 штих, 2 гаки, 1 опресак¹⁵.

У списку ковальського приладдя загального призначення, що є на ринку в Києві (1804 р.), серед іншого знаходимо: "міх ковальський, ковадло, кліщі, точило, ковадло з рогом, шрубштак, пилка мала, пилка велика, ножиці великі, молоточок маленький, обценьки, великий верпльак, малий верпльак, машина, що рушниці крутить"¹⁶.

Отже дослідження різних джерел засвідчує, що базовий інструмент коваля (міх, ковадло, молоти) залишається незмінним (принаймні на протязі більш як півтора століття!). З іншого боку, особливості спорядження та характерні заготовки (див. наведений вище опис інвентаря Петра Каліського) красномовно говорить про особливості спеціалізації конкретного майстра.

В описі Палужської рудні (Стародубського полку), та її працівників (1767 р.) відзначається: "...Савка Коваль,... пришел в 765 году з рудне Воловки... Да Владимир Белый коваль,... пришел в 765 году з прописанной же рудне Воловки;.." ¹⁷.

Перехід ковалів з однієї рудницької кузні до іншої ще раз підкреслює нашу думку про їх вузьку ковальську спеціалізацію. Тож єдиним спеціалістом — виробником зброї в XVII ст. міг бути коваль-зброяр. Та не будь-який, а коваль — фахівець з виготовлення саме наступальної холодної зброї.

Розглянемо комплекс джерел, які вказують на місця знаходження таких виробництв. При цьому, звичайно, неможливо та і немає необхідності розглядати всі місця, в яких згадуються поодинокі кузні, що існували по всій території країни. Нас цікавлять, перш за все, великі центри масового ковальського виробництва: чим значніший ринок вони обслуговували, тим легше буде встановити їх місцезнаходження.

Перші об'єкти досліджень — середньовічні міста.

На території України XVII ст. була значна кількість міст та містечок. В середині століття їх нараховувалось близько тисячі. Більшість припадала саме на містечка. Останні були особливо характерними для Київського воєводства (разом із Лівобережжям). Тут вони становили приблизно 17 відсотків всіх населених пунктів, де проживало понад 50 відсотків населення ¹⁸.

Найбурхливіше зростання кількості міст та містечок України відбувалось з кінця XVI ст. та протягом першої половини XVII ст. ¹⁹ Деяка їх частина тоді ж перетворилась на значні центри (Біла Церква, Васильків, Лубни, тощо).

Всі міста та містечка мали власника. Власниками могли виступати: король, приватна особа (заможний феодал), або церква. Так, в першій половині XVII ст., з

323 міст і містечок у Київському та Брацлавському воєводствах приватним особам належало 261 (близько 81%), королю — 52 (16%) і 10 церкви. Подібна статистика характерна і для інших воєводств²⁰. Характерна також тенденція зростання кількості міст за рахунок містечок, що домоглися грамот на Магдебурзьке право. Власники цих населених пунктів були зацікавлені в тому, щоб належні їм поселення одержали статус міста. Це давало їм певні економічні переваги²¹. Для даної роботи вищенаведена статистика є цінною в тому відношенні, що дозволяє зробити загальні висновки стосовно розвитку міського ремесла і, зокрема, зброярства. Адже існує прямий зв'язок між соціально-економічним розвитком міста та формою власності на нього. Бажання великих магнатів будь-що перетворити свої села на містечка та міста²² призводить до появи великої кількості “штучних” міст, тобто таких, що не мають ні достатньої кількості населення, ні об'єктивних засад для створення ефективного міського господарства та цехових організацій. Більшість містечок мало землеробський характер; ремесла і торгівля стояли на вкрай низькому рівні²³. Власник же, по створенні міського самоуправління, одразу розпочинав невблаганний економічний тиск, чим, як правило, перешкоджав нормальному розвитку новоутвореного міста²⁴. В подібних “містах” не могло бути й мови про широке висококваліфіковане виробництво, оскільки вони, по суті, мало відрізнялись від містечок, чи навіть сіл²⁵. Звичайно, і серед приватних міст були розвинуті центри. Таким було м. Старо-Костянтинів, яке його власник, пан Заславський, здавав в оренду²⁶. Та, в першу чергу, необхідно розглянути привілейовані *королівські міста*, які були справжніми виробничими центрами державного значення і в яких розвиток ремесел сягнув свого апогею.

Найбільші міста відносяться до найстаріших, заснованих ще за часів Київської Русі. Їх було не так багато. Серед них — Київ, Чернігів, Львів тощо.

До іншої групи відносяться відносно молоді, міста більшість з яких переросла в справжні великі центри уже в XVII ст. На Лівобережжі В.О.Романовським на основі перепису 1666 р. виділено 36 “справжніх” великих міст²⁷.

У межах статті немає змоги проаналізувати стан зброярського виробництва в кожному місті. Розглянемо тільки його характерні риси в найзначніших центрах та менших за значенням містах.

Найбільшим і найавторитетнішим містом, яке виробляло холодну зброю, в XVII ст. був Львів.

У XVI та на початку XVII ст. мечники Львова входили до спільного для більшості ремісників металевих виробів ковальсько-слюсарського цеху, від якого вони відокремилися в 1634 р²⁸.

Цех мечників Львова був найбільшим в Речі Посполитій (по впливовості з ним можна порівняти лише познанський та краківський). Виготовлення холодної зброї тут має давні традиції і, за деякими відомостями, сягає XIV ст. Кількість майстрів була відносно невелика і змінювалась повільно. З XV по XVII ст. в цеху працювало чотири мечники. В 1623—1689 рр. міське право одержали і стали цеховими майстрами 39 мечників²⁹.

Мечники спеціалізувались саме на наступальній холодній зброї (захисне спорядження виготовляв цех платнерів). Головне місце в асортименті виробів посідали мечі та шаблі. Крім масової продукції на продаж, виготовлялась також коштовна зброя на замовлення або як ремісничий “шедевр” (необхідний для вступу в цех), такий же, як робили майстри в краківському та познанському цехах³⁰. Про обсяги та якість виробництва говорить той факт, що львівський цех мечників очолював усі мечницькі цехи інших міст Руського та Подільського воєводств, а також здійснював галузеву юрисдикцію над усіма ремісниками даної спеціальності в радіусі 30 миль від Львова³¹. Взагалі, звання майстра-мечника у цілій Речі Посполитій міг одержати лише майстер, який навчався цій справі в Познані, чи у Львові³².

Є красномовні свідчення сучасників щодо львівського виробництва холодної зброї.

Іоан Альнпех в своєму “Описі міста Львова” згадує військовий арсенал та вказує, що “ніде в Польщі не можна було б краще озброїти військо, як тут...”³³.

Львів був одним із найбільших торгових центрів не тільки в Україні, але і у всій Речі Посполитій. Числені

торгівельні шляхи з'єднували місто з країнами Східної та Західної Європи (Італією, Німеччиною, Фландрією, Угорщиною, Молдавією). Сюди приїздили купці зі східних країн (в першу чергу Туреччини³⁴) та із Росії. Крім того, Львів, як значний транзитний центр, був одним із посередників у торгівлі країн Східної і Західної Європи зі Сходом³⁵.

Враховуючи особливе торгове значення міста, а також розмах виробництва в ньому холодної зброї, є очевидним, що серед інших експортних товарів значне місце посідала і зброя³⁶.

Так, гетьман Ян Тарновський у 1547 р. закупив у трьох львівських купців серед інших товарів 21 віз холодної зброї³⁷.

У Львів напередодні визвольної війни 1648 р. для закупівлі зброї були відправлені довірені Богдана Хмельницького³⁸.

Окрім Львова, на Правобережжі нараховувалась невелика (порівняно з Лівобережжям) кількість менш значних ремісничих центрів. Типовим їх представником було місто Дрогобич.

Вирішальною силою у ремісничому виробництві Дрогобича XVII ст. були, як і у всіх інших містах, цехи, більшість з яких виникла в першій половині XVI ст. У Дрогобичі існував спільний ковальсько-слюсарський цех, затверджений королем ще у 1535 р³⁹. Місто вважалося на той час одним із найважливіших центрів ремесла й торгівлі у Прикарпатті. На протязі XVI ст. кількість його населення коливалась від 1,2 до 3,6 тис. жителів, а в 1692 р. складала 1,7 тисяч⁴⁰ (для порівняння: у Львові на початку XVII ст. кількість населення складала приблизно 12—15 тис. жителів⁴¹). Місто мало статус королівського і магістратське самоуправління. Однак, в списку цехів Дрогобича, наведених Я.Д.Ісаєвичем, не згадується цех мечників, чи зброярів. Не згадується навіть реміснича спеціальність мечника. Вирішальним фактором відсутності останніх тут стало те, що Дрогобич розвивався, в першу чергу, як центр солеварної промисловості⁴².

Загалом, це цілком типова закономірність. Певне ремесло, чи промисел часто були "галузевим фахом" окремого міста, іноді граючи вирішальну роль у самому

факті його заснування. Так, міста Стара Соль (1421) та Дрогобич (XIV ст.) розвивались як солеварні центри, а Самбір виріс із ткацького поселення (1390)⁴³.

Місто Самбір за розмірами перевищувало Дрогобич. У 60—70-х рр. XVI ст. кількість його населення разом з передмістями складала 3682 жителів (526 будинків)⁴⁴. В місті нараховувалось понад 30 ремісничих спеціальностей, в першу чергу, звичайно, пов'язаних із ткацтвом. У 1616 р. затверджено зброярський цех, який на протязі XVII ст. налічував в середньому 6 — 8 чоловік (для порівняння: ткачів — 61)⁴⁵. Він спеціалізувався на рушнично-гарматній зброї. Мечники окремо не згадуються. Проте, враховуючи добрий стан ковальської справи в місті (12 — 18 чоловік в ковальсько-слюсарному цеху та існування навіть таких порівняно малопоширених спеціальностей як ножарі та решітники), факт виробництва зброї в місті взагалі та вузькість фахової спеціалізації ремісників (ні в якому разі не міг виробляти холодної зброї, наприклад, ливарник), факт існування в Самборі спеціальності мечників цілком припустимий.

У Кам'янці-Подільському мечники входили в єдиний спільний цех з слюсарями, котельниками, лимарями, сідлярами і лудниками, який налічував 26 ремісників. Мечники Кам'янця-Подільського ще у 1592 р. скаржилися на львівських ремісників за те, що вони не приймали до своїх цехів вивчених ними підмайстрів⁴⁶.

Кам'янець був великим ремісничим центром і постійно конкурував із Львовом. Загальна кількість ремісників в ньому приблизно 130 осіб⁴⁷.

Люстрацією 1578 р. в подільському місті Сатанові зафіксовано 57 ремісників, в тому числі 1 мечник⁴⁸.

На Лівобережжі в середині XVII ст. йшов інтенсивний процес виникнення та зростання міст та містечок. Серед них виділяється 36 великих міст. Найрозвинутішими були Київ, Стародуб, Переяслав та Ніжин⁴⁹. Переписні книги 1666 р. дають певну інформацію про наявність та стан зброярської справи в більшості лівобережних міст.

Повний опис Києва XVII ст. не зберігся. Проте відомо, що в 60—70-х рр. населення міста складало приблизно 10 тис. чоловік⁵⁰. Це був головний центр торгівлі та ремісничого виробництва у Придніпров'ї.

Окремого зброярського цеху в місті не було, проте був добре розвинений ковальський, який знаходився в привілейованому становищі⁵¹ і включав в себе ремісників багатьох спеціальностей. За переписом 1666 р. зафіксований тільки один шабельник. Правда, перші 14 сторінок перепису втрачені, проте вони відносяться до міської еліти — міщан I та II статей. Єдиний двір шабельника відносять до IV-ї, найбільшій статті, отже навряд чи може йти мова про наявність значно заможніших майстрів даного фаху (для порівняння: шевців III статті — 5, IV — 31)⁵².

Отже, попри велике промислове та торгове значення міста, розмах виробництва холодної зброї тут незначний.

Статистичні дані по деяких інших великих та менш значних міських лівобережних центрах нами зведено у вигляді таблиці. Підрахунки здійснено за даними перепису 1666 р.

Місто (кількість статей)	Кількість міщан: двори	Ремісничі населення: двори (% міщан)	Ремісничі-металообробники: двори (% ремісників)	Кількість ковалів (за статтями)							Кількість шабельників (за статтями)							
				I	II	III	IV	V	VI	Бобилі та підсідки	I	II	III	IV	V	VI	Бобилі та підсідки	
Київ (IV)	684	205 (30)	17 (8,2)	?	?	1	12	—	—	—	—	?	?	—	1	—	—	—
Стародуб	911	341 (37,5)	29 (8,5)	18	1													
Ніжин (V)	642	168 (26,1)	39 (23,2)	2	4	1	6	2	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—
Переяслав (III)	274	101 (36,8)	19 (18,8)	1	1	9	—	—	—	—	—	—	1	2	—	—	—	—
Батурин	365	58 (16)	12 (20,6)	10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Остер (V)	246	139 (56,5)	15 (10,7)	—	—	—	—	9	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1
Козелець (VI)	357	83 (23,2)	15 (18)	—	—	—	3	1	4	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Мена (IV)	480	43 (9)	6 (14)	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—
Сосниця (V)	567	156 (27,5)	14 (8,9)	—	—	3	3	1	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—
Нові Млини	519	94 (18)		8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Миргород (III)	156	60 (38,4)	5 (8,3)	—	2	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Наведені у таблиці дані потребують певних доповнень і роз'яснень.

Київ, Стародуб та Ніжин були найбільш розвинутими міськими центрами Лівобережжя. Характерною особливістю цих міст був значний прошарок торгових людей, що знаменував собою вихід ремісничого виробництва на якісно новий ринок, який за масштабами

значно перевищував міський базар чи ярмарок⁵³. Це підтверджується кількістю ремісників у тих галузях виробництва, продукти яких формували міський ринок збуту. Так, в Стародубі 45 дворів шевців, 44 кравців; в Києві — 36 шевців, 19 чинбарів тощо. На цьому фоні дуже незначними виглядають шабельники, що на-штовхує на думку про невеликі обсяги виробництва і, тим більш, широкого експорту холодної зброї міст Лівобережжя, що аналізуються.

Цехова книжка ніжинських ковалів — найстаріша з цехових книг Лівобережжя, що збереглися. Ніжин “молоде” місто (Магдебурзьке право отримано в 1625 р.), тому ковальський цех організовано відносно пізно — у 1634р. Згідно цехової книги, він був спільним для ремісників всіх ніжинських металообробних галузей; відсоток останніх найвищий серед проаналізованих міст. Серед них зафіксовано три шабельники⁵⁴.

Економічною особливістю Ніжина є його становище чималого торгового центру, в якому, крім місцевого, активну роль відігравали російський та грецький торгівельний капітал⁵⁵. Тому, враховуючи більшу, ніж в інших містах, кількість шабельників, не буде помилкою припустити, що деяка частина їх продукції йшла за межі внутрішнього ринку.

Батурин, Остер, Мена, Нові Млини, Козелець і Сосниця — міста північної частини Лівобережжя. Серед них в дещо особливому становищі перебувала Мена. У самому місті знаходилось 145 дворів міщан. Однак, пашенні люди (211 дворів), малоземельні (12 дворів) та бобилі й підсусідки (12 дворів) жили поза містом. Тому всього нараховується 480 дворів. Основним промислом було гончарство. Єдині 2 ковалі проживали поза містом. Холодну зброю тут не виготовляли. Таким чином, як торгово-ремісничий центр місто було розвинуте слабо і носило хліборобський характер (лише 9% ремісничого населення).

Схожий з Меною характер невеликого ремісничого центру (23% ремісничого населення) мав Козелець. Попри велику кількість ремісничих спеціальностей (31) та порівняно високий відсоток ремісників металообробних галузей, шабельники відсутні. Місто спеціалізувалося на виробництві взуття (25 ремісників у шевському цеху).

У Батурині та Нових Млинах спостерігаємо зовсім іншу картину. В цих містах переважало торгово-промислове населення, кількість хліборобських дворів незначна. Відсоток ремісничого населення однаково низький (див. табл.). В обох містах при переписі не дотримано типового розподілу на статті. Проте, можна нарахувати приблизно дев'ять типів податків (від 3 алтин 2 деньгі до 1 руб.). Більшість ковалів потрапляє під податок нижче середнього (приблизно від 6 до 16 алтин), що говорить про їх незаможність. В Батурині ремісники ще не повністю відійшли від хліборобства.

Кількість торгів і ярмарків перевищує аналогічний показник в інших містах. Обидва міста мали виражений торговий характер.

Остер був великим і розвинутим ремісничим центром, повністю сформованим як місто (56% ремісничого населення). Майже всі ремісники металообробних спеціальностей обкладаються податком по останній (п'ятій) статті, тобто вони — з найбіднішої категорії. Єдиний шабельник відноситься до бобилів. Найбільше шевців (25) і кравців (22).

Ще більшим міським центром була Сосниця, хоча і з нижчим, ніж в Острі, відсотком ремісників. При загально меншій кількості ремісників, зайнятих в сфері металообробки, тут зустрічаємо двох шабельників. Основна спеціалізація міста — чинбарство.

У південній частині Лівобережжя міста за складом населення дещо відрізняються: спостерігається більша кількість заможних цехових майстрів та великі цехові об'єднання. Найбільшим торгово-ремісничим центром тут був Переяслав, що мав найвищий відсоток ремісників, зайнятих в металообробних галузях (19%). За чисельністю ковалі займали третє місце після шевців і кушнірів. Серед ремісників зустрічаємо також трьох шабельників. Особливість міста — у великій кількості заможного торгового люду, в тому числі і греків (27%). За торговим значенням Переяслав посідав чільне місце серед міст Лівобережжя⁵⁶.

Миргород був менш розвинутий у виробничому відношенні, проте налічував велику кількість ремісничих спеціальностей. Фаху шабельника тут також не відзначено.

Аналізуючи дані з наведеної таблиці, доходимо висновку про відсутність чіткої математичної залежності кількості шабельників від кількості більш загальних категорій населення — міщан, ремісників в цілому та ремісників, які були спеціалістами в усіх галузях, пов'язаних з металообробкою. Так, в Сосниці, де відсоток ремісників металообробних галузей складав 8,9, було 2 шабельники, в Козельці ж (18%) — жодного.

Немає чіткого зв'язку і з "спеціалізацією" міста. Так, Батурин і Переяслав спеціалізувалися на торгівлі, проте в Батурині, попри більшу за Переяслав кількість населення, шабельників не було, а в Переяславі їх налічується аж три.

Отже, наявність в містах Лівобережжя виробників холодної зброї не залежить від розміру міста, ступеню його ремісничого розвитку та стану металообробних галузей в ньому. Не впливає на показник зброярів кожний з цих факторів окремо. Та коли розглянути їх у комплексі, простежується така тенденція. *Холодну січну зброю виготовляли в кількох найбільших містах (більше 600 дворів) з великим відсотком ремісничого населення (Київ, Стародуб та Ніжин). Існувало виробництво січної холодної зброї і в дещо менших центрах (від 200 дворів) з високим, чи надзвичайно високим (наприклад, Остер) показником ремісничого населення (вище 25%), таких як Сосниця, Остер, Переяслав. В них кількість шабельників в середньому вища, ніж у найбільших містах.*

Не зустрічається виробництво холодної зброї у великих містах (більше 200 дворів) з відносно низьким рівнем ремісничого населення (нижче 25%). У нашому дослідженні вони представлені Козельцем, Батуриним, Новими Млинами, Меною. Не дивлячись на високий відсоток ремісничого населення, не фіксується виробництво холодної зброї також у невеликих містах (менше 200 дворів). Серед досліджених нами сюди потрапляє тільки Миргород.

Отже, наявність виробництва холодної зброї в містах Лівобережної України XVII ст. залежала, головним чином, від двох факторів: кількості населення (розміру) міста та ступеня розвитку в ньому ремісничого виробництва (від-соток ремісничого населення).

Таким чином, розглянувши представницько-вибір-

ково ремісничче виробництво холодної січної зброї в містах України XVII ст., можна зробити ряд висновків. У великих містах, які були центрами концентрації ремісничого виробництва, виготовлення холодної січної зброї існувало, проте в цілому не набуло масового характеру. Враховуючи в середньому незначну кількість ремісників-шабельників та мечників, можна припустити, що більша частина їхньої продукції використовувалась для внутрішніх міських потреб. Відомо, що цехи відповідали за міську оборону. Цехові організації були одночасно і військовими одиницями міста. У Львові кожен майстер, який вступав до цеху, приносив з собою зброю — рушницю, шаблі, тощо⁵⁷. У Києві магістрат зобов'язував цехових майстрів бути на офіційних церемоніях у повному військовому спорядженні⁵⁸. У Ніжині була своя збройна сила — 8 “пушкарів міських”, в тому числі 2 слюсарі, 1 коваль, 1 мідляр⁵⁹.

Крім потреб оборони міста, в другій половині XVII ст. внаслідок невщухаючих бойових дій, в містах постійно розташовувались гарнізони (польські, українські, російські), бойове спорядження яких потребувало ремонту, або заміни. Так, у Острі польський король Ян Казимир мав свою штаб-квартиру (1663 р.)⁶⁰. У Києві з 1654 р. постійно перебував російський гарнізон в підсиленому воєводському складі⁶¹.

Ймовірно, що в такому великому торговому центрі, як Переяслав, де було 3 шабельники (один з них середнього достатку) і відносно невелика кількість населення, більша частина продукції шабельників *постачалась на зовнішній ринок*.

Для всіх галузей середньовічної промисловості характерна тенденція, згідно з якою більшість міських ремісничо-торгових центрів має певну “спеціалізацію”. В.О.Голобуцький вказує, що у XVII ст. на Україні виразно виявилися ознаки територіального поділу праці, що спричинило пожвавлення економічного спілкування між регіонами. Важливу роль в цьому поділі відігравали великі міста, кожне з яких мало своє “професійне обличчя”⁶². Стосується це і виробництва зброї. Головними постачальниками холодної січної зброї в Речі Посполитій були тільки кілька міст, що спеціалізувались саме з виготовлення останньої. На території України

таким містом був Львів, де виготовлення та експорт даної продукції набули справді масового характеру.

Поза межами дослідження залишаються деякі аспекти міського та сільського виробництва, які вимагають окремого вивчення.

Розглядати окремо спеціалізацію цехових та позацехових ремісників на підставі даних Переписних книг видається неможливим за браком інформації. Наводячи більш-менш значну за обсягом статистику, дуже важко дати відповідь на питання про належність кожного шабельника до цеху. Це потребує вивчення кожного окремого випадку і залучення додаткових матеріалів.

Відомо, однак, що на початку XVII ст. кількість партачів стрімко зростала. Позацехові ремісники почали серйозно конкурувати з цехами в усіх виробничих сферах.

Я.П.Кісь наводить відомості по Львову, за якими на початку XVII ст. в місті налічувалось близько 2 тис. цехових ремісників (4 тис. разом з родинами, учнями та підмайстрами) та 1 тис. позацехових (2 тис. разом з родинами)⁶³. У скарзі цехів та міського управління на львівського старосту і шляхту (1600 р.) наведено повний список позацехових майстрів Львова. Серед них — 5 мечників⁶⁴.

На Правобережжі партачі знаходились під опікою власників юридик і становили значну виробничу силу, сприяючи вільній конкуренції й тим підриваючи становище цехів. Так, львівський староста, якому було дозволено мати на юридичі 6 ремісників, мав їх аж 150 та ще “багато інших бродячих людей”⁶⁵.

Отже, коли мова йде про позацехових ремісників, в першу чергу розглядають юридики та магістратські села, де кількість партачів була, як правило, вищою, ніж в центрі міста. В таких випадках під назвою ремісничоторговий центр необхідно розглядати вже не лише місто, але й належні до нього села⁶⁶.

Партачі не були обмежені цеховою регламентацією, швидше переймали прогресивні технологічні методи і, за рахунок цього, збільшували відсоток продукції високої якості⁶⁷. Крім того, вступ до цехів на Правобережжі був обставлений такими складнощами, що навіть талановитий та досвідчений майстер часто не проходив про-

цедури відбору, чи не допускався до вступу взагалі (релігійний, національний принципи). Все це призводило до того, що серед партачів часто зустрічались висококваліфіковані спеціалісти різних галузей. А власник юридики цілком міг забезпечити такого майстра дорогим обладнанням, скажімо, ковальським міхом.

Існує ще один цікавий тип виробничих об'єднань позацехових майстрів. Мова іде про так звані купецькі мануфактури.

У XVII ст. в руках купців зосередилось достатньо коштів, щоб не тільки скуповувати величезні партії готових виробів, а й організовувати виробництво розрізнених позацехових майстрів. Відомо, що масштаби діяльності таких об'єднань часто були настільки значними, що спричиняли справжні скандали та гучні судові процеси (справа львівського купця Аведиковича). Є також дані, що розбагатілі цехові майстри також неофіційно користувались послугами партачів⁶⁸.

Все сказане відноситься безпосередньо і до виробництва холодної зброї. Так, у 1654 р. львівські цехи зброярів, мечників та слюсарів скаржилися на партачів, які, проживаючи під різною юрисдикцією, перешкоджають цеховим майстрам закуповувати сировину, переманюють підмайстрів, а готові вироби продають через людей, що спеціалізуються у торгівлі (купців)⁶⁹.

Значення ж торгових мануфактур у виробництві холодної січної зброї потребує окремого дослідження.

Розглянуті нами відомості побудовані на основі опублікованих даних перепису 1666 р., який охоплював тільки одну групу населення (досить різнорідну), яка за тогочасною термінологією звалась міщанами. Між тим, загальна кількість населення в містах насправді була значно вищою за рахунок козацької верстви. Особливо яскраво ця тенденція почала виступати на Лівобережжі після утворення Гетьманщини. Саме після визвольної війни 1648 р. частина міщан, що відбула війну, перейшла до стану козаків. І.П.Крип'якевич наводить дані перепису 1654 р., які фіксують значну зміну в складі населення: в деяких районах в козаки перейшло понад 60—80 відсотків населення. Так, в Батурині зафіксовано 486 козацьких дворів, в Миргороді — 708⁷⁰ (кількість міщанських — див. таблицю). А от у найбільших містах

кількість козацького населення відносно міщан була невеликою.

Козаки не підкорялися встановленим міським правилам, в тому числі і тим, які регламентували ремісничу діяльність; останньою вони займалися на свій розсуд, ігноруючи цехові обмеження.

З приводу числених порушень козаками міських прав і пільг тільки в Ніжині, починаючи з 1663 р., була видана ціла низка гетьманських універсалів.

У наказі ніжинських міщан зазначається, що шляхта й козаки, котрі оселились в місті, займаються міськими промислами, відійшли від підлеглості праву Магдебурзькому, тощо⁷¹.

Серед козацьких міських ремісників були спеціалісти різних фахів. Та точні дані про козаків-ремісників відсутні. Деякі відомості можна виявити у козацьких реєстрах 1649 р. Ф.П.Шевченко вказує на зв'язок окремих прізвищ з ремісничим фахом⁷². І.П.Крип'якевич такої ж думки⁷³. Згідно цих даних серед козацьких ремісників зустрічаються і ковалі. Ф.П.Шевченко зазначає, що реєстр згадує 216 ковалів (загальна кількість ремісників, записаних в реєстрі — 747 чоловік), проте їх було, мабуть, набагато більше. У війську вони виконували спеціальні роботи: обслуговували артилерію, виготовляли та ремонтували зброю, підковували коней, тощо⁷⁴. Проте питання виготовлення ними холодної зброї залишається недослідженим.

Не охопленою в нашому дослідженні залишається і верства вільних селян. До них же можна віднести міщан значної кількості невеликих містечок, більшість з яких виникла в першій половині XVII ст. і в яких майже не було ремісничого та торгового населення. Багато містечок взагалі нічим не відрізнялись від сіл. Сам термін "міщани" часто використовувався стосовно вільних селян⁷⁵.

Як і міське населення, селяни поділялись на козаків та "посполитих". Між цими двома групами сільського населення не було істотної майнової різниці. І селяни, і козаки — то дрібні землевласники, які жили власною працею і використовували свою продукцію в основному на сімейні потреби. Ремісниче виробництво серед них в цілому було розвинуто слабо. Наприклад, на Батури-

ський, Бахмацький, Ніжинський, Борознянський та Менський повіти (13 сіл, або 1250 дворів) припадало всього чотири двори ремісників (0,32%), три з яких (ткача, кравця і швеця) знаходилось в селі Митченки і один двір (коваля) в селі Тростянках Батуринської сотні⁷⁶.

Існують інші приклади. Я.П.Кісь зазначає, що в п'ятнадцяти селах Львова (магістратські села) було багато ремісників. Він підкреслює: про це можна судити з того, що на початку XVII ст. 53 відсотки всіх селянських господарств не мали землі та засобів виробництва. Вони жили з найму та займалися різними ремеслами⁷⁷.

Згідно перепису 1666 р., В.О.Романовський фіксує в північних полках Лівобережжя на 3638 дворів сільського населення 397 ремісників, тобто (4,5% загальної кількості населення). Такий значний відсоток він пояснює налагодженням зв'язків села з міським ринком та значною кількістю бобилів (серед яких було багато ремісників) в селах північного Лівобережжя⁷⁸.

М.М.Ткаченко зазначає, що на Лівобережній Україні існували села, населення яких жило виключно з ремесла (села Василівка, Білоусівка, Уличі). Він також проводить аналогії між топонімами сіл та основним напрямом діяльності його мешканців — Кузнеці, Котлярове, Бондарівка, тощо⁷⁹.

Отож, з точки зору наявності кваліфікованої робочої сили, окремі села мали цілком достатній потенціал для виготовлення в місцевих умовах холодної зброї, в тому числі січної.

Окремого дослідження вимагає Запорізька Січ.

В.О.Голобуцький в своєму монументальному дослідженні, описуючи Січ на Базавлуці, вказує, що біля січового майдану знаходились будівлі господарського призначення, серед яких були “кузні та інші майстерні, де лагодили та виготовляли зброю, робили порох”⁸⁰. Звичайно, сам характер Запорізької Січі, як автономного військового утворення, необхідність ефективного самозабезпечення, диктували потребу у ремісничих майстернях, де, принаймні, можна було б відремонтувати зброю, зробити порох, та відлити кулі.

Інший цікавий аспект запорізького господарювання — це зимівники.

Основною формою ведення господарства зимівники стали вже за часів Нової Січі (у першій половині XVIII ст.). Тоді великі хутори заможних козаків перетворились на господарства зі складною організацією, де, поряд зі скотарством і конярством, існувало землеробство, а також такі галузі як бджільництво, рибальство, тощо. Широке застосування там знаходила наймана праця⁸¹.

Зимівники в менших масштабах існували і раніше. Вони мали, в першу чергу, характер скотарських господарств. Цей факт не виключає можливості влаштування на хуторах кузень (особливо враховуючи натуральний характер господарств зимівників).

Стан ковальського виробництва та виготовлення холодної зброї на Січі залишається досі не дослідженою темою. Вивчення її вимагає проведення значного обсягу роботи, в тому числі з археологічними матеріалами.

Останній вид ковальського виробництва, яке треба згадати у зв'язку з необхідністю проведень в цьому напрямі досліджень, це пересувні кузні. Вони виникли паралельно з розвитком перевезень вантажів на великі відстані (в тому числі чумацького промислу). Пересувні кузні обслуговували чумаків та інших візників. Часто вони створювались і утримувались циганськими ковалями⁸².

Пересувні циганські кузні були орієнтовані на дуже вузький ринок. Кваліфікація таких майстрів була відповідною. Тому дуже мала вірогідність того, що вони виготовляли холодну зброю. Це питання також спеціально не досліджувалось і потребує окремого вивчення.

Процес ремісничого виробництва XVII ст. носив відсталий характер порівняно з великими мануфактурами, що тоді зароджувались. Таке виробництво не давало можливості для централізованого контролю над ним і ефективного виконання завдань державних масштабів, скажімо, швидкого і однакового спорядження регулярної армії. Однак його особливості позитивно відбивалися на якості самої холодної зброї та стабільності процесу її виробництва (фактор особистої зацікавленості). Мечі та шаблі не втрачали якостей індивідуальних, авторських виробів. Цехи і окремі майстри були кровно зацікавлені у високій конкурентоспроможності своїх виробів,

особливо в умовах активного розвитку позацехового ремесла. Крім того, в часи, коли холодна зброя як різновид різко відходить на задній план, цехи мечників і шабельників залишались тією силою, яка продовжувала розглядати цю зброю, як головний продукт свого виробництва і докладати всіх можливих зусиль для збереження її місця на ринку.

Для порівняння: в Росії при запровадженні Петром I регулярної армії та перебудовою промисловості вже в XVII ст. виникли великі металургійно-металообробні підприємства — державні та приватні. На них виробляли чавун, різні сорти заліза та широкий спектр виробів з них. Там же, у відповідно обладнаних цехах, виготовляли всю необхідну зброю: холодну та вогнепальну (Уктуський завод)⁸³. Іноді заводи по виготовленню продукції із заліза мали характер окремих великих підприємств. Так, Сестрорецький зброярський завод відноситься до останньої групи. На ньому в першій чверті XVIII ст. працювало 629 майстрів та робітників. Поряд з рушницями, пістолетами і *шпагами* він випускав якорі, цвяхи, дріт та жерсть⁸⁴.

Звичайно, що на подібних підприємствах продукція було поставлена “на потік” і, в певній мірі, позбавлена високої якості та індивідуальних ознак.

В Україні в XVII ст. подібні за масштабами підприємства виникли тільки в промислових галузях, зокрема металургійній.

Для виготовлення будь-якої зброї, звичайно, необхідна сировинна база. В Україні XVII ст. нею виступали залізорудні промисли. Коротко розглянемо їх і визначимо, яким чином виробництво заліза в Україні пов’язане зі зброярством.

Середньовічні залізні промисли в XVII ст. існували у вигляді *рудень* з млиновим колом. З XVI ст. на території, що розглядається, починається повільне зростання їх кількості. Стрімкий розвиток виробництва заліза (XVII ст.) сягає наприкінці століття свого апогею, а до кінця XVIII ст., з різних причин (серед яких чи не найперша — конкуренція з російською, більш якісною сировиною), вже повністю занепадає⁸⁵.

Що ж являла собою рудня як виробничий об’єкт?

Рудні були великими, як на той час, підприємствами,

які засновувались на відлюдних місцях⁸⁶, часто даючи початок новим населеним пунктам.

Загалом рудня, як виробничий центр, будується на греблі і включає в себе від двох до чотирьох горнів⁸⁷, в кожен з яких вставлялося по два міхи, що приводилися в дію водяними колесами — “колами” (по одному на горн). Ще одне колесо механізувало молот, який віджимав крицю⁸⁸. Розмір підприємства вимірювався кількістю всіх цих компонентів (молотів, горнів і кіл), яке так і називали: “рудня на два горни”, або “залізний завод на три кола”. За подібною назвою, знаючи технічні особливості, можна вирахувати кількість всіх елементів підприємства і навіть визначити приблизну кількість його працівників.

У XVII ст. найпоширенішими на Лівобережжі були рудні на два горна і три водяних колеса⁸⁹. На Правобережжі часто зустрічались рудні на два колеса⁹⁰; втім, техніка виробництва заліза в них нічим не відрізнялась⁹¹. Такі ж конструктивні рішення були характерні і для Росії (в тому числі для російської частини України)⁹².

Типова Лівобережна рудня складалась з таких частин: *димарка*, в якій виварювалось залізо, *великий молот* для проковки криці, механізований за допомогою гідравлічної енергії, та *рудницька кузня*, де виготовлялась залізна продукція. Підприємство з вказаним вище обладнанням і називалось на лівому березі Дніпра словом *рудня*, а на Правобережжі — *рудня*, або *руда* (ці назви відносяться також до поселень, що виникали при підприємствах); в польських джерелах такий виробничий комплекс частіше за все визначається словом *kuznica*, *huta*, або *dymarka*⁹³.

Територіально рудні Лівобережжя розташовувались переважно в Поліссі (біля Овруча, Радомишля, Ракитного, Чорнобиля), та на Чернігівщині.

На Правобережжі “рудним” районом була Волинь. Рудні концентрувалися тут навколо Луцька і Житомира⁹⁴.

Стосовно проблеми визначення можливих центрів виробництва холодної зброї, буде цікавим проаналізувати асортимент металевих виробів рудницьких кузень, їх замовника, та загальну якість заліза, що вироблялось на руднях.

В склад будь-якого рудницького підприємства входила кузня. Залізо, після віджиму криці великим молотом, потрапляло до рук ковалів, які надавали йому необхідної для подальшого транспортування та продажу форми, або виготовляли з нього різні господарські речі. Було зручно виготовляти металеві вироби в тому ж місці, де робилось залізо, бо транспортування — складна справа і вимагає додаткових витрат.

Ковалів вважали найкваліфікованішими спеціалістами на рудні. Кількість їх коливалась від одного до п'яти, в більшості випадків — два-три⁹⁵.

Продукція кузень звичайно відправлялась замовникам, надходила на ринки навколишніх міст та містечок, а також використовувалась для внутрішніх потреб рудницького поселення.

Серед асортименту українських рудницьких кузень у документах найчастіше згадуються сільськогосподарський реманент⁹⁶.

Продуктивність правобережних рудень була нижчою за лівобережні, проте асортимент їхньої продукції нічим особливим не відрізнявся. Так, на річці Уші знаходилось одразу два залізних заводи, що виробляли і продавали сошники та плуги⁹⁷.

Іноді замовником, чи навіть власником лівобережної рудні, виступала Генеральна Військова Канцелярія (далі ГВК). Тоді значна частина продукції становила військове спорядження, або відправлялась замовнику у вигляді сировини (штабів заліза).

Так, в листі до намісника Києво-Печерської Лаври, ГВК вимагає подати відомості з приводу віддачі десятої частини заліза, виробленого на Палузській рудні, на потреби Генеральної військової артилерії⁹⁸.

А поіменний список рудницьких робітників Любецької сотні Чернігівського полку, звільняє їх від відбування загальних повинностей оскільки ГВК зобов'язує останніх виготовити кулі та картечі⁹⁹.

Замовлення на зброю, в тому числі холодну, в документах зустрічаються рідко. Головна причина їх відсутності пов'язана з специфікою виробництва рудницьких ковалів. Останні виготовляли надзвичайно широкий спектр виробів. Виготовлення холодної зброї вимагало особливої кваліфікації, умов та значного часу, яких

ковалі на руднях не мали. Отримати потрібні знання їм було тим важче, що професія рудницьких ковалів часто була спадкова, а сам коваль, залишившись в силу обставин без роботи, просто переходив на іншу рудню. Крім того, їх робота націлювалась на інший ринок.

Виготовлення ж вогнепальної зброї, крім особливих навичок, вимагало ще й спеціального обладнання.

У значній мірі, відсутність виробництва зброї на руднях пов'язана із якістю заліза, що там вироблялось.

Загалом переважала руда низької якості. З неї виробляли “крушне” (kruchy — крихке) залізо, все ж придатне для виготовлення сільськогосподарських знарядь. На руднях Полісся кількість “крушного” заліза переважала “добре” (високоякісне) приблизно у п'ять разів¹⁰⁰.

Отже, не дивлячись на значні обсяги виробництва, що цілком задовольняли місцеві потреби¹⁰¹, лише приблизно 20 відсотків українського заліза були придатними для виробництва холодної зброї.

Розглянувши за територіальним принципом виробництво холодної зброї в Україні XVII ст., ми визначили кілька напрямів пошуку. За пріоритетний обрано дослідження стану такого виробництва у великих містах. Для міст Лівобережжя визначено деяку закономірність: наявність ремісника-шабельника залежить від розміру міста та ступеня розвитку в ньому ремісничого виробництва (відсотку ремісничого населення).

Аналіз наявного матеріалу підтвердив також думку наших попередників про те, що на міському виготовленні холодної січної зброї, в повній мірі, відобразився принцип територіального розподілу праці, який розвивався в тісному зв'язку з всеукраїнським ринком, що саме тоді формувався.

Використані джерела дозволили окреслити також перспективні напрями досліджень, пов'язаних з виявленням можливих місць виробництва холодної зброї (торгові мануфактури, козацьке ремесло, сільське ремесло, ремесло Запорізької Січі, пересувні кузні).

Встановлено також особу виробника холодної зброї та дана загальна характеристика його робочого місця, інструмента та специфіки його діяльності.

Процес виробництва холодної зброї, особливо таких складних у виготовленні її різновидів, як шабля, або

меч, — справа не проста. На відміну від виробництва, скажімо, таких боеприпасів, як ядра, які відливались ковалем будь-якої кваліфікації, вона, крім високоякісної сировини, вимагала цілком певних ремісничих навичок і значного досвіду саме в цій справі. Характерною особливістю ремісничого виробництва мечників та шабельників була кустарність, відсталість за обладнанням та масштабами виробництва порівняно з рудницькими підприємствами. Проте саме такий, домашній характер сприяв в тих умовах появі якісного продукту.

Досліджено в статті перші українські металургійні підприємства мануфактурного типу з точки зору можливості виготовлення на них холодної січної зброї. Для цього проаналізовано асортимент металевих виробів рудницьких кузень, їх замовників, спосіб виготовлення та загальну якість заліза, що вироблялось на руднях. Сукупність умов, в яких провадилось виготовлення металевої продукції на рудницьких кузнях, визнано такими, що не відповідають висунутим для виробництва холодної зброї вимогам.

Ринковий попит на зброю забезпечувався, в першу чергу, за рахунок великих міст, фаховою орієнтацією яких було виробництво зброї. В Україні XVII ст. найбільшим таким містом був Львів.

Великі замовлення також могли виконувати, об'єднані купецькими мануфактурами позацехові майстри.

Насичували ринок також цехові майстри — мечники та шабельники з інших розвинутих ремісничо-торгівельних центрів, де були ремісники даної спеціальності. Проте їх незначна кількість і, відповідно, малий розмах виробництва орієнтував його, перш за все, на задоволення внутрішніх потреб таких населених пунктів: міська самооборона, обслуговування гарнізонів тощо.

Територіальний розподіл праці дав могутній поштовх для розвитку торгівлі і утворення всеукраїнського ринку. Паралельно поживалась і міжнародна торгівля. Великі партії холодної зброї могли закуповуватись в Росії, яка наприкінці XVII ст. стала головним торговим партнером Лівобережжя, та найзначнішим постачальником металів та металевих виробів на Україну.

Вичерпати дану тематику в обсязі статті неможливо. Вона потребує окремого монографічного дослідження.

Словник використаних термінів

Умовні скорочення в словнику:

Грінч. — “Словник української мови”, зібраний редакцією журналу “Київська Старовина”. Ред. Борис Грінченко. У 4-х т. Репринтне видання. К., 1996.

Дебу — Дебу К. І. Ковальська справа. Харків, 1930.

Фед. — Федоренко П. К. Рудни Левобережної України XVII—XVIII вв. М., 1960.

СВЭ — Советская Военная Энциклопедия. В 8 т. М., 1978.

Крип. — Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. К., 1954.

Швид. — Швидько А. К. Социально-экономическое развитие городов Украины XVII—XVIII в. Днепропетровск, 1979.

Ром. — Романовський В. О. Сільське та міське населення Лівобережної України в 60-х роках XVII ст. // Народна творчість та етнографія. 1958. № 3.

БСЭ — Большая Советская Энциклопедия. В 30 т. 3-е издание. М., 1975

Гол. — Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво. 2-ге вид. К., 1994.

Кісь — Кісь Я. П. Промисловість Львова у період феодалізму. Львів, 1968.

Біл. — Білецький С. Т. Розвиток ремесла і промишлів у Львові в середині XVII ст. // З історії західно-українських земель. К., 1957. Вип. 2.

Сол. — Соловьев А. И. О некоторых характеристиках клинкового оружия // Проблемы реконструкции в археологии. Новосибирск, 1985.

Бобилі, займались землеробством, проте свого поля не мали. Вони могли також бути ремісниками чи громадськими діячами, крамарювати, чумакувати, промишляти тощо. Загальною ж характерною рисою бобилія був його слабкий зв'язок з місцевим населенням. Най-частіше був людиною новоприбулою. (*Ром. С. 107*).

Верпляк (вершляг), важкий ковальський молот вагою 4 — 5 кг, з ручкою завдовжки до 71 см. (*Дебу. С. 14*).

Восводство, найбільша адміністративно-територіальна одиниця обласного значення в Польській державі. (*БСЭ*).

Голкарі, ремісники, які спеціалізувались з виготовлення голок, шпильок, гачків, ланцюжків, тощо. (*Кісь. С. 124*).

Горн, піч для виплавки, переплавки, нагрівання металів, випалювання керамічних виробів. Горни відомі приблизно з 3-го тис. до н. е. (*БСЭ*).

Залізо добре (гнучке), високої якості. Один із двох видів заліза, що зустрічаються в документах про лівобережні рудні.

Залізо крушне, низької якості (крихке). Інший різновид заліза, що зустрічається в документах про лівобережні рудні.

Зброя холодна, всі типи наступального озброєння, бойове застосування якого не пов'язане з використанням вибухових речовин і дія якого базується на прикладанні м'язових зусиль воїна. (*СВЭ*).

Зимівник, хутір. “Запорозькі козаки, мають деякі поселення, що звуться зимівниками, або хуторами, там тримають худобу, коней і овець, мають пасіки і всяку економію, розводять сади і городи, роблять запаси сіна для худоби і засівають поля різним хлібом, ловлять звіра, а в річках — рибу”. (*Гол. С. 498*).

Кліщі лупні, інструмент, яким тримали криці під час обробки їх великим механізованим молотом. (*Фед. С. 36*).

Ковадло, ковальський пристрій, на якому ньому кують і рубають метал. Ковадла мають вагу від 80 — 192 кг і бувають чавунні та залізні. (*Дебу. С. 12*).

Ковадло з рогом, або англійське. З одного боку таке *ковадло* має ріг. Між ним та основною частиною знаходиться проміжний приступок. (*Дебу. С. 12*).

Коваль, ремісник, який виробляє предмети з заліза шляхом гарячого та холодного кування на ковадлі. (*Encyclopedia Britannica. Електронна версія. <http://www.britannica.com>*).

Козаки, верства міського та сільського населення до якої відносились ті, хто ніс службу у війську Запорізькому. Між козаками, та селянами не було істотної економічної різниці. В містах козаки, за своїм майновим становищем, знаходились на рівні середніх та бідних міщан, проте мали відмінне від міщанського, незалежне козацьке управління (отамана, сотника, або полковника),

яке не підпорядковувалось міській владі. (*Крин.* С. 246, 308, 309).

Криця, безформений шматок заліза, який одержували з плавильної печі при сиродутному способі виварювання заліза з руди. Криця звільнялась від шлаків (віджималась) за допомогою великого механізованого молота. (*Фед.* С. 259).

Кузня, основне робоче місце коваля, де виготовляються речі з металу, зокрема заліза і сталі, шляхом його нагрівання та подальшої обробки молотом. (*Cambridge International Dictionary of English. Cambridge University Press, 1995. P. 1361.*).

Людвісари, ливарники (*Біл.* С. 4).

Магдебурзьке право, феодальне міське право німецького міста Магдебурга. Сформувався в XIII ст. Трактувало різні види правових відношень: діяльність міської влади, суду, встановлювало покарання за злочини, норми, за якими регулювались торгівля, діяльність цехів, тощо. Магдебурзьке право надавало місту право на самоврядування, власний суд, земельну власність та звільнення від більшої частини феодальних повинностей. Воно було прийняте багатьма містами Німеччини, Пруссії, Сілезії, Чехії, Угорщини, Польщі та Литви (з XIV ст.), згодом перейшло в Україну та Білорусію. (*БСЭ*).

Мануфактура, капіталістичне підприємство, засноване на розподілі праці та ручній ремісничій техніці. (*БСЭ*).

Мануфактура купецька, в XVI — XVII ст. організоване купцями на капіталістичних засадах виробництво окремих розрізнених позацехових ремісників.

Матичка, мотика. (*Фед.* С. 260).

Меч, різновид холодної клинкової рублячо-колючої зброї. Прямий двогострий клинок з руків'ям, відділений від клинка перехрестям і закінчується верхів'ям. (*СВЭ*).

Мечники, ремісники-фахівці з виготовлення січної холодної зброї.

Міста, в Україні XVII—XVIII ст., були зосередженням товарного виробництва та обміну, центрами політичного та культурного життя країни. (*Шв.* С. 22). Користувались **магдебурзьким правом**, яке забезпечувало **міщанам** самоврядування. Місту належала певна кількість землі. (*Крин.* С. 39).

Містечко, населений пункт. (*Грінч.*). Містечка ви-

никали найчастіше під захистом замка. Мали свої статути і привілеї. За кількістю населення були невеликі (до 500 будинків). Більшість населення становили землероби, які відрізнялися від селян тільки тим, що замість того, щоб відробляти панщину, сплачували грошові та натуральні данини. Містечко давало панові у п'ять — десять разів більший прибуток, ніж село, на базі якого воно виникло. (*Крип. С. 34, 295*)

Міщанин, житель *міста*, або *містечка*. Міщани мали право займатися ремеслом і торгівлею, організувати різні міські підприємства, обирати міську старшину, брати участь в суді. Підлягали владі війта з бурмистрами. В майновому відношенні міщанство поділялося на патриціат, середньозаможне та поспільство. Статус міщанина захищав від панщини та інших, не обумовлених статутами *міста* (*містечка*), повинностей, проте це правило часто порушувалося. (*Крип. С. 39*).

Ножівники, ремісники, що спеціалізувались з виготовлення ножів. (*Кісь. С. 124*).

Опресак (обдавок), *підбивач* з жолобом на спідньому кінці. (*Дебу. С. 17*).

Партач, або позацеховий ремісник. Феодальна система виробництва та розподілу продукції породжувала так званих “партачів” (від лат. a parte fraternitatis — поза цехом), залишаючи за межами цехової організації значну групу ремісників. (*Шв. С. 39*).

Підбивач, ковальський інструмент, призначений для обробки вже викуваних речей. Має вигляд молотка, проте особливість використання полягає в тому, що б'ють не ним, а по ньому. (*Дебу. С. 17*).

Підсусідки, землепашці, які не мали власного поля. Могли жити як у своїх, так і в чужих хатах. (*Ром. С. 107*).

Платнери, ремісники, що спеціалізувались з виготовлення рицарських лат. (*Кісь. С. 114*).

Полк, в Україні XVII — XVIII ст., частина української землі, провінція, що включала в себе міста, містечки, села. Носив назву за головним містом, в якому знаходилось полкова адміністрація. Полки розділялися на *сотні*. (*Грінч.*).

Посполитий, 1) селянин **2)** простий, простонародний (*Грінч.*). Найбідніша група міщан, яку складало неза-

можне населення передмість, ремісники-одиначки, підмайстри, поденні робітники, тощо. (*Круп. С. 38*).

Промисли, підприємства з більшою чи меншою концентрацією засобів виробництва та робочих рук, більш досконаліми, ніж в ремісничій майстерні, технікою механічної дії і організацією виробничого процесу. Продукція промислів переважно складала харчові продукти (винокурні, солеварні, млинарство), або сировину для ремісничих майстерень. (*Шв. С. 42*).

Ремесло, дрібне ручне виробництво промислових виробів, яке домінувало до появи великої машинної індустрії (а потім частково збереглося поряд з нею). Для ремесла властиво: використання простих знарядь праці; особиста майстерність ремісника відіграє вирішальну роль у його виробничій діяльності, дозволяючи виготовляти високоякісні, часто високохудожні вироби; дрібний характер виробництва (ремісник працює один, або з вкрай обмеженою кількістю помічників). Відповідно до стадій суспільного поділу праці, воно звичайно розділяється на домашнє, ремесло на замовлення, ремесло на ринок. (*БСЭ*).

Рудня (руда, лупа, димарка, kuznica, huta, minera), 1) підприємство, на якому виготовляли залізо *сиродутним способом*, а також вироби з нього. Складалась з димарки, де виварювалось залізо, великого молота, призначеного для віджиму *криці* і механізованого за допомогою водної енергії та рудницької кузні. 2) Селище, біля якого знаходився залізний завод. (*Фед. С. 261*).

Села магістратські (міські), засновані на землі, що за *магдебурзьким правом* належала певному місту. Економічно та адміністративно пов'язане з останнім. Сировина, рента та інші матеріальні джерела з таких сіл йшли на користь магістрата. (*Шв. С. 32*).

Селяни вільні, визволившись від панської влади, утворили групи вільного населення — *козаків* і *міщан*. Офіційно відносились саме до цих верств. (*Круп. С. 39*).

Січна зброя, різновид *холодної зброї*, дія якої базується на прикладанні м'язових зусиль воїна, які мають характер січного удару.

Сиродутний спосіб виготовлення заліза (виварювання), полягає в тому, що руда, яку завантажили до плавильної печі упереміш з шаром вугілля, під дією високої

температури (400 — 800°) відновлюється до металевого заліза. Залізо при цьому не досягає рідкого стану, а набуває густого тістоподібного вигляду. В процесі виробництва значна частина заліза залишається у шлаках, а сам кінцевий продукт містить багато домішок, які знижують його якість.

Сотня, в Україні XVII — XVIII ст., певна частина української території. Складалась із декількох куренів. Складова частина *полку*. (Грінч.).

Стругизн, сокира, якою розрубали на частини *криці*, після їх віджиму молотом. (Фед. С. 261).

Формизель, шест для очищення ока форми. (Фед. С. 34).

Цех, корпоративне примусове об'єднання особисто вільних міських ремісників однієї або декількох спеціальностей, яке забезпечувало своїм членам господарчу та особисту незалежність, монополію зайняття певним видом ремесла в місті та привілейоване становище на місцевому ринку, регулювало закупівлю сировини, виробництво та збут продукції, а також становило політичну організацію для захисту прав міських ремісників від утисків міського патриціату, та військову організаційну одиницю при захисті міста від зовнішніх ворогів. (Шв. С. 36).

Чинбарі, ремісники, які виготовляли різноманітні вироби зі шкіри. (Кісь. С. 125).

Шабля, різновид холодної клинкової рублячо-колючої зброї, що дає можливість при прямому перпендикулярному ударі сполучити в одному русі обидві його фази (ураження та витягнення). (Сол. С. 153).

Шлютарка, товкач (Фед. С. 262).

Шпага, різновид холодної клинкової, переважно колючої, рідше рублячо-колючої зброї. Складалась з прямого довгого (до 1 м та більше) одно- чи дволезового плоского з долами, чи гранованого, клинка та ефесу. Шпага — результат подальшого розвитку меча. (СВЭ).

Шрубштак, лещата. (Біл. С. 16).

Штих, 1) ковальський залізний інструмент циліндричної форми з трохи сплющеним вістрям. Ним пробивають корину в спіклому вугіллі, щоб умістити в гніздо нагрівану річ. (Дебу. С. 12). 2) вістря, або спис. (Грінч.).

Юридика, відомство маєтків якогось одного власника. (Грінч.).

ПОСИЛАННЯ

1. Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVI—XVIII ст. — Харьков, 1964. — С. 38—40.
2. Див. Лященко П.И. История народного хозяйства СССР: У 3-х т. / 4-е вид. — М., 1947. — Т. 1. — С. 150; Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. — К., 1963. — С. 220.
3. Лященко П.И. Вказана праця. — С. 150.
4. Компан О.С. Вказана праця. — С. 220.
5. Инкин В.Ф. Ремесленное производство в королевских городах Галицкого Подгорья в XVI—XVIII в. // Города феодальной России. — М., 1966. — С. 170—171.
6. Білецький С.Т. Розвиток ремесла і промислів у Львові в середині XVII ст. // З історії західноукраїнських земель. — К., 1957. — Вип. 2. — С. 4, 17.
7. Білецький С.Т. Вказана праця. — С. 3—4.
8. Романовський В.О. Переписні книги 1666 р. — К., 1933. — С. 28.
9. Романовський В.О. Сільське та міське населення Лівобережної України в 60-х роках XVII ст. // Народна творчість та етнографія. — К., 1958. — № 3. — С. 96.
10. Див. Швидько А.К. Источники по истории городских поселений Левобережной Украины в отечественных архивохранилищах (XVII—XVIII в.). — Днепропетровск, 1986; Крип'якевич І.К. Джерела з історії Галичини. — К., 1962.
11. Cambridge International Dictionary of English. Cambridge University Press, 1995. P. 1361.
12. Історія Києва: У 2-х т. — К., 1960. — Т. 1. — С. 152.
13. Encyclopedia Britannica. Електронна версія. <http://www.britannica.com>
14. Білецький С.Т. Вказана праця. — С. 17.
15. Федоренко П.К. Рудни Левобережной Украины XVII—XVIII в. — М., 1960. — С. 39—41.
16. Лазаревська К. Київські цехи в другій половині XVIII та на початку XIX ст. // Київ та його околиця в історії та пам'ятках. — К., 1926. — С. 276.
17. Федоренко П.К. Документи по истории Левобережной Украины. // Материалы по истории СССР. — М., 1957. — Т. 5. — С. 145.
18. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — К., 1954. — С. 34.
19. Компан Е.С., Маркина В.А. О некоторых особенностях социально-экономического развития городов Правобережной и Левобережной Украины в XVII—XVIII вв. // Города феодальной России. — М., 1964. — С. 350.
20. Михайлина П.В. До питання про оренди і застави міст

- України в кінці XVI – першій половині XVII ст. // Історія народного господарства та економічної думки УРСР. – К., 1974. – Вип. 8. – С. 69.
- 21.Компан Е.С., Маркіна В.А. Вказана праця. – С. 352.
- 22.Крип'якевич І.П. Вказана праця. – С. 34.
- 23.Там само.
- 24.Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – К., 1961. – Ч. 1. – С. 89–90.
- 25.Романовский В.А. Развитие городов Левобережной Украины. // Воссоединение Украины с Россией. – М., 1954. – С. 397.
- 26.Баранович О. Панське місто за Польської держави. // Записки Історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1928. – Т. 17. – С. 10.
- 27.Романовский В.А. Развитие городов Левобережной Украины... – С. 397.
- 28.Кісь Я.П. Промисловість Львова у період феодалізму. – Львів, 1968. – С. 115.
- 29.Кісь Я.П. Вказана праця. – С. 123–124.
- 30.Там само.
- 31.Charewiczowa J. Lwowskie organizacje zawodowe z czasow Polski przedrozbiorowej. – Lwyw, 1929. – С. 112–114.
- 32.Голобуцький В.О. Про цехове ремесло і зародження капіталістичного виробництва в XVI–першій половині XVII ст. на Україні. // Вісник АН УРСР. – К., 1958. – № 8. – С. 37.
- 33 Історія Львова в документах і матеріалах: 3б. док. – К., 1986. – С. 65.
- 34.Там само.
- 35.Історія Львова. Короткий нарис. – Львів, 1956. – С. 21, 23.
- 36.Там само. – С. 22.
- 37.Голобуцький В.О. Про цехове ремесло і зародження... – С. 37.
- 38.Там само.
- 39.Исаевич Я.Д. До характеристики ремесла і торгівлі в Дрогобичі в 30–60-х роках XVIII ст. // З історії західноукраїнських земель. – К., 1960. – Вип. 4. – С. 31.
- 40.Исаевич Я. Д. Город Дрогобыч в XVI–XVIII вв. // Города феодальной России. – М., 1966. – С. 160.
- 41.Історія Львова... – С. 15.
- 42.Исаевич Я.Д. Город Дрогобыч в XVI–XVIII вв... – С. 161.
- 43.Инкин В.Ф. Вказана праця... – С. 168.
- 44.Инкин В.Ф. Там само. – С. 169.
- 45.Инкин В.Ф. Там само. – С. 170, 172.
- 46.Кісь Я.П. Вказана праця. – С. 91.
- 47.Голобуцький В.О. Про цехове ремесло і зародження... – С. 36.
- 48.Там само.
- 49.Романовский В.А. Развитие городов Левобережной Украины. // Воссоединение Украины с Россией. – М., 1954. – С. 397
- 50.Історія Києва: У 2-х т. – К., 1960. – Т. 1. – С. 180.
- 51.Там само. – С. 181.

52. Романовський В.А. Развитие городов Левобережной Украины... — С. 401.
53. Там само. — С. 402.
54. Єршов А. Ніжинські цехи в першій половині XVII ст. // Записки УНТ у Києві. — К., 1928. — Кн. 3. — С. 316.
55. Петровський М. Надання Ніжину магдебурзького права у 1625 році. // Записки УНТ у Києві. — К., 1928. — Кн. 3. — С. 312.
56. Романовський В.О. Сільське та міське населення Лівобережної України в 60-х роках XVII ст... — С. 103.
57. Кісь Я.П. Вказана праця. — С. 92.
58. Лазаревська К. Вказана праця. — С. 303.
59. Романовський В.А. Развитие городов Левобережной Украины... — С. 405.
60. Романовський В.О. Сільське та міське населення Лівобережної України в 60-х роках XVII ст... — С. 98.
61. Історія Києва: У 2-х т. — К., 1960. — Т. 1. — С. 186.
62. Голобуцький В.О. Запорозьке козацтво. 2-ге вид. — К., 1994. — С. 198, 199.
63. Кісь Я.П. Вказана праця. — С. 55.
64. Там само. — С. 71.
65. Там само. — С. 72.
66. Компан Е.С., Маркіна В.А. Вказана праця. — С. 358.
67. Швидько А.К. Соціально-економічне розвиток міст України XVII—XVIII в. — Днепропетровск, 1979. — С. 41.
68. Голобуцький В.О. Про цехове ремесло і зародження капіталістичного виробництва... С. 41.
69. Там само.
70. Крип'якевич І.П. Вказана праця. — С. 298.
71. М. Петровський. Вказана праця. — С. 313.
72. Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. — К., 1959. — С. 184.
73. Крип'якевич І.П. Вказана праця. — С. 309.
74. Шевченко Ф.П. Вказана праця. — С. 184, 186.
75. Крип'якевич І.П. Вказана праця. — С. 240.
76. Там само. — С. 247.
77. Кісь Я.П. Вказана праця. — С. 72.
78. Романовський В.О. Сільське та міське населення Лівобережної України в 60-х роках XVII ст... — С. 105–106.
79. Ткаченко М.М. До питання про соціально-економічний розвиток Лівобережної України // УІЖ. — К., 1964. — № 1. — С. 79.
80. Голобуцький В.О. Запорозьке козацтво... С. 165.
81. Голобуцький В.О. Там само. — С. 498, 503.
82. Нестеренко О.О. Вказана праця. — С. 120.
83. Любомиров П.Г. Очерки по истории русской промышленности. — М., 1947. — С. 202–209.
84. Там само.

85. Федоренко П.К. Рудни Левобережной Украины XVII—XVIII вв. — М., 1960.— С. 112—113.
86. Див. напр. Список лесов и пущ, находившихся в Черниговском полку в 1752 р. // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. 1907, Кн. XIX. Вып.4.
87. Федоренко П.К. Рудни Левобережной Украины... — С. 30.
88. Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. — К., 1986. — С. 130.
89. Федоренко П.К. Рудни Левобережной Украины... — С. 31.
90. Архив Юго-Западной России. — Ч. 7. — Т. 1. — К., 1886. — С. 359.
91. Федоренко П.К. Рудни Левобережной Украины... — С. 44.
92. Борисенко В.Й. Вказана праця. — С. 130.
93. Федоренко П.К. Рудни Левобережной Украины... — С. 32—33.
94. Голобуцький В.О. Запорозьке козацтво... — С. 199.
95. Федоренко П.К. Рудни Левобережной Украины... — С. 48.
96. Див. Федоренко П.К. Документи по історії Левобережної України...
97. Нестеренко О.О. Вказана праця. — С. 129.
98. Федоренко П.К. Документи по історії Левобережної України... — С. 159.
99. Там само. — С. 160.
100. Федоренко П.К. Рудни Левобережной Украины.. — С. 61.
101. Там само. — С. 3.

